

نوافل و نقش آن در

تحکیم رابطه بنده با الله

عبداللطیف نارویی

اساس پیامبر صلی الله علیه وسلم هم در گفتار و هم در عمل به عبادات نغلی توجه و عنایت ویژه ای داشته است و حتی از جانب خداوند مأمور گردیده است تا در شب به عبادت خداوند و خواندن نماز اشتغال داشته باشد. همچنین خداوند عزوجل به پیامبر گرامی اش دستور می دهد: «فاذا فرغت فانصب و الی ربک فارغب» [انشریح: ۷-۸]؛ پس هنگامی که (از کار) فراغت یافتی (در پرستش و عبادت پروردگارت) بکوش، و به سوی پروردگارت بگرای (و در نزد او الحاح و تضرع کن).

یعنی هنگامی که از محنت دعوت و تبلیغ احکام فارغ گشتی، برای محنت دیگری آماده باش، یعنی به نماز، ذکر الله و دعا و استغفار مشغول باش.

مفتی محمد شفیع عثمانی رحمه الله در این باره می نویسد: بزرگ ترین عبادت برای حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم آن بود که به دعوت و تبلیغ بپردازد و در اندیشه اصلاح خلق باشد و راه راست را به آنان بنمایاند. اما این عبادت در رابطه با خلق و اصلاح آنان بود، و این آیه به پیامبر صلی الله علیه وسلم یادآور می شود که تنها به این عبادت اکتفا نکند بلکه هر گاه فرصت یافت، بدون واسطه خلق و در خلوت به عبادت خداوند مشغول شود و در هر کاری از ایشان خواستار کامیابی باشد که مقصود اصلی از خلقت انسان تخلیق به اخلاق الهی و عبادت بدون واسطه الله تعالی می باشد. علت ذکر بخش اول یعنی فراغت از عبادت به واسطه خلق همین بوده است که این امر بنا بر ضرورت و نیاز است و امکان فارغ شدن از آن وجود دارد اما کار دوم یعنی توجه الی الله چیزی است که مؤمن هیچگاه از آن فارغ نمی گردد بلکه باید تمام عمر و توانایی خود را در این زمینه صرف کند.

از آیه فوق این امر نیز ظاهر می گردد که علما و دعوتگرانی که به تعلیم و تبلیغ و اصلاح خلق اشتغال دارند نباید از این امر غفلت ورزند که بعضی اوقات در خلوت به سوی خداوند توجه کرده به ذکر الله و عبادت مشغول گردند و وقت خاصی را برای این کار اختصاص

نوافل در تعمیق ابعاد معنوی وجود انسان و تحکیم پیوند بنده با الله عزوجل نقش مؤثر و شگرفی دارند. نوافل به مثابه دژ مستحکمی برای فرایض هستند که اگر این دژ نباشد، بنای فرایض نیز دچار خلل و زیان خواهد شد و رو به کاستی می رود. اشتغال به نوافل، سبب جلب رحمت های ویژه الهی می شود و از تحلیل رفتن قوای انسانی در راه های دیگر جلوگیری می کند و انسان را پله پله به سوی ساحت قرب خداوندی به جلو می راند. نوافل دروازه ای گرانمایه و پیرارج از کرانه های وسیع توفیقات و الطاف الهی اند که به روی انسانهای سعادت مند گشوده می شوند و زوایای روح انسان مؤمن را جلا می بخشند.

فردی که به نوافل اهتمام دارد، در مسیر تزکیه نفس گامزن است و می تواند جایگاه ویژه ای در بارگاه الله تعالی احراز نماید. خداوند عزوجل نیز عمل چنین انسانی را می پذیرد و بر مقام قریبش می افزاید. ارشاد خداوندی است: «و من أراد الآخرة و سعی لها سعیها و هو مؤمن فأولئک کان سعیهم مشکوراً» [اسراء: ۱۹]؛ هر کس که (زندگی جاودانه) آخرت را بخواهد و برای (به دست آوردن) آن، تلاش سزاوار آن را از خود نشان دهد، در حالی که مؤمن باشد، این چنین کسانی، تلاششان مشکور است (و بی اجر نمی ماند).

امر مهمی که از این آیه مستفاد می گردد آنست که تلاش آخرت باید تلاشی در خور و شایان شأن آخرت باشد، نه اینکه شخص به راحت خود بیندیشد و هر گاه دلش خواست برای آخرت تلاش نماید، بلکه همواره باید آخرت مدنظر انسان مؤمن بوده و در راه رسیدن به رضای پروردگار تلاش شایسته بنماید و به سبب هوای نفس و سستی های عارضه خللی در کارش ایجاد نگردد. زیرا که خداوند عزوجل در آیه فوق الذکر فرموده است: «و سعی لها سعیها» و صرفاً «سعی» نغمه موده است.

اهمیت نوافل در شریعت اسلامی

نوافل در شریعت اسلامی از اهمیت بسزایی برخوردارند. بر همین

علامه سید ابوالحسن علی ندوی می نویسد: اهتمام ورزیدن به نمازها و کثرت نوافل و ذوق عبادت در زمینه صفای نفس، بالندگی روح، اتصال با عالم قدسی و حصول تجلیات ربانی چنان سهمی دارد که هیچ چیز دیگری ندارد. بانوافل و طاعات، عجز و انکساری بنده در پیشگاه خداوند ظاهر می گردد و همچنین خوف و محبت خداوند پیدا می شود و از صفات و عادات حیوانی توفیق رهایی حاصل می گردد که سرچشمه هر ظلم و ستم، معصیت و سرکشی، و نفس پرستی و نافرمانی هستند.^(۵)

نتیجه اهتمام ورزیدن به نوافل و عبادات، تقرب به خداوند عزوجل است و این تقرب فواید بی شماری خواهد داشت بویژه آنکه خداوند عزوجل در بهشت برین او را جایگاهی بس والا و نیک عطا می گرداند و دیگر آنکه در بهشت همراه پیامبر گرامی صلی الله علیه و سلم می باشد. چه فضل و نصیبی برتر و بهتر از اینکه پس از رضایت خداوندی در بهشت همراهی آن حضرت صلی الله علیه و سلم نیز حاصل گردد.

در صحیح مسلم از ابوفراس ربیع بن کعب اسلمی، که از شاگردان مدرسه صفا و خادم آن حضرت صلی الله علیه و سلم بود، چنین روایت شده است: من شب ها نزد آن حضرت صلی الله علیه و سلم حاضر شده و نیازها و اسباب وضوی ایشان را فراهم می کردم. روزی آن حضرت صلی الله علیه و سلم فرمودند: از من چیزی بخواه! من گفتم: رفاقت تو را در بهشت می خواهم. فرمودند: این را بگذار و چیزی دیگر بخواه! من گفتم: من همین را می خواهم. آن حضرت صلی الله علیه و سلم فرمودند: پس با کثرت سجده (= خواندن نمازهای نافله) میرایاری فرما.^(۶)

همچنین نوافل در تعمیق پایه های ایمانی و تثبیت بنیاد فرایض و اعمال دیگر نقش حفاظتی و مهمی را ایفا می کنند به همین جهت آن حضرت صلی الله علیه و سلم بسیار بدان اهمیت می دادند.

جبران کاستی ها با نوافل

برای تکمیل کاستی ها در انجام فرایض و حفاظت از آنها لازم است که به طور ویژه به نوافل توجه و اهتمام مبذول گردد. علامه ندوی می نویسد: در نماز قبل و بعد از فرایض، نمازهای دیگری نیز هستند که آنها را سنن راتبه می گویند، این نمازها از آن حضرت صلی الله علیه و سلم ثابت هستند و آنها را در زمان اقامت با پایبندی ادا کرده اند. مثال این نمازها، مثال خندق هایی است که برای حفاظت از قلعه ها و دژها در چهار طرف آنها کنده می شوند تا مانع نفوذ دشمن به داخل شهر گردند. هر کس به ادای سنت ها اهتمام ورزید، از نماز فرض به طریق اولی محافظت می کند و به آن اهتمام می ورزد، و کاستی ها و ضعف های فرایض با ادای نوافل جبران می گردد.^(۷)

دهند، چنانکه سیره علمای سلف شاهد چنین سلوکی است و بدون آن تعلیم و تبلیغ نیز مؤثر نخواهد بود و نور و برکتی نخواهد داشت. «فانصب» از «نصب» گرفته شده که معنای اصلی اش خستگی و کوفتگی است و اشاره به این امر دارد که عبادت و ذکر الله تا حدی باید انجام گیرد که از آن مقداری مشقت و خستگی نیز احساس شود، و انجام عبادت نباید بر حالت سرخوشی و تا زمان راحت نفس و جسم منحصر باشد. پایبندی به هر وظیفه یا معمولی از ذکر و عبادت خود موجب نوعی مشقت و خستگی است گرچه مختصر باشد.^(۸)

نوافل وسیله تقرب به الله تعالی

لاجرم کسی که همواره دروازه رحمت های الهی را بکوبد و سر از آستان آن ذات بی همتا بر ندارد، بدو نزدیکتر می گردد و خداوند عزوجل نیز چنین انسانهایی را مورد استقبال قرار داده و با رحمت و رضای خویشان آنان رامی نوازد، و هر کس سهم بیشتری داشته باشد تقرب بیشتری نصیب او خواهد شد. بویژه هنگامی که آدمی سر به سجده می افکند از تمامی حالات به خداوند نزدیکتر می شود. حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت کرده است که آن حضرت صلی الله علیه و سلم فرمودند: «أقرب ما یكون العبد من ربه تعالی و هو ساجد، فأكثر والدعاء»^(۹)؛ نزدیک ترین حالت بنده با پروردگارش در حالت سجده است، پس در این حالت بسیار دعا کنید.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و سلم نماز را سبب سردی و روشنایی چشمان خویش عنوان کردند، بدان جهت که در سجده با خداوند عزوجل بسیار نزدیک می شود و به محبوب خویش می پیوندد و در واقع نماز پل ارتباطی خالق و مخلوق است.

عارف برجسته شیخ ابن عطاء الله اسکندری می فرماید: چرا گمان می شود که چیزی در میان او و ربش حجاب قرار می گیرد در حالی که به نسبت هر چیز دیگر به او نزدیکتر است.^(۱۰)

اهتمام به نوافل در واقع فراتر از وظیفه و در جهت تقرب حاصل کردن به خداوند عزوجل می باشد، و نماد عشق و شیدایی به محبوب حقیقی است که به این شکل تجلی پیدامی کند. حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم فرمودند که ارشاد خداوند است: «ما یزال عبدی یتقرب الی بالنوافل حتی أحبه فاذا أحببته كنت سمعه الذی یسمع به و بصره الذی یرى به و یده الذی یمس بها و رجله الذی یمشی بها و ان سألنی لأعطینه و ان استعذنی لأعیننه»^(۱۱)؛ بنده من همواره با نوافل به من تقرب می جوید تا جایی که او را دوست می دارم، پس وقتی او را دوست بدارم، شنوایی او می شوم که با آن می شنود، بینایش که با آن می بیند، دستش که با آن می گیرد، پایش که با آن راه می رود، و اگر از من چیزی بخواهد حتماً به او عنایت خواهم کرد و اگر به من پناه بجوید حتماً او را پناه خواهم داد.

طهور معرفت و آب گوارای عبادات نفلی صفا می بخشیدند و برای ادای نوافل خستگی ها را به جان می خریدند. حتی برخی از آنان چنان با نماز و نوافل مأنوس بودند که از عدم امکان عبادت کردن در قبر و پس از مرگ ناراحت بودند.

از ثابت بنانی (رحمه الله) روایت شده است که می گفت: پروردگارا اگر برای کسی اجازه نماز خواندن در قبر می دهی پس مرا اجازه ده.^(۹)

علامه ندوی می نویسد: برای یک مسلمان لازم است که نماز را مؤنس و معین و مددگار خویش بیندارد؛ هر گاه برای او مشکلی پیش آمد، فکر و پریشانی ای لاحق گشت و یا با مصیبتی و امتحانی دچار شد، فوراً دروازه خداوند کریم را بکوبد و تا وقتی که به مرادش نرسیده این دروازه را رها نکند. حال صحابه کرام و تابعین در امر نماز این چنین بود. آنان بر نمازشان اعتمادی فوق العاده داشتند، افزونتر از اعتماد سرباز به شمشیرش و اعتماد توانگر بر دارایی اش و اعتماد کودک بر آه و گریه اش که به آسانی شفقت مادر را به سوی خویش متوجه می کند. و این امر طبیعت ثانوی آنان شده بود که بدون هر گونه تکلف و تصنع و خودنمایی بروز می کرد. هر گاه خوف و یا اضطرابی آنان را فرا می گرفت، یا در میدان جنگ با لشکری تمام عیار مواجه می شدند، یا در فتح و پیروزی تأخیر می افتاد، فوراً به نماز می ایستادند و خویشتن را در دامن رحمت های الهی می انداختند و طلب گشایش و فتح و پیروزی می کردند.^(۱۰)

حضرات صحابه رضی الله عنهم چنان به نوافل اشتغال داشتند که به «رهبان اللیل و فرسان النهار» شهرت یافتند. زیرا آنان این گفتار آن حضرت صلی الله علیه و سلم را شنیده بودند که به یکی از یاران خود فرمودند: «یا فلان لا تكثر النوم باللیل فان كثرة النوم باللیل یدع صاحبه فقیراً یوم القیامة»^(۱۱)؛ ای فلان! تمام شب را با خواب سپری مکن، زیرا خواب زیاد در شب صاحبش را در روز رستخیز نادار و بی توشه رها می کند.

درباره حضرت عمر رضی الله عنه روایت شده است که در نماز شب آیه هایی از قرآن مجید را تلاوت کرده و چنان می گریست که از شدت خوف الله تعالی بر زمین می افتاد و بیمار می شد و مردم به عیادت ایشان می آمدند.^(۱۲)

امام ذهبی با سند خود از قاسم بن معن روایت کرده

از حضرت رسول صلی الله علیه و سلم روایت شده است: نخستین چیزی که در روز قیامت از بنده پرسیده می شود نماز است؛ اگر وضعیت نماز خوب باشد شخص کامیاب می گردد، اما اگر وضعیت نمازش خوب نباشد شخص ناکام و نامراد می گردد. اگر در فرایض او کاستی باشد خداوند عزوجل می فرماید: بنگرید که بنده من نفل دارد یا خیر؟ وانگهی کاستی های فرایض با آن بر طرف می گردد. در خصوص بقیة اعمال نیز چنین می شود.^(۱۳) حکمت دیگری که در نوافل وجود دارد آنست که هر کس به نوافل اهتمام ورزد به فرایض بیش از آن اهمیت می دهد و هرگز به ترک فرایض یا یکی از فرایض راضی نخواهد شد. اما اگر فقط به فرایض اکتفا کند رفته رفته در فرایض نیز سستی و کاستی رخنه می کند.

اهتمام پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم به نوافل

حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم با توجه به مسئولیت خطیرش در قبال امت و مقام بلند و ارجمندش در پیشگاه خالق و مخلوق، در زمینه عبادات و نوافل نیز بیش از همه اهتمام می ورزید. بسیاری از خطاب های قرآنی نیز در این خصوص متوجه آن حضرت صلی الله علیه و سلم بود، به همین جهت ایشان به نوافل و نماز شب اهمیت بسیار می دادند که بر اثر آن پاهای مبارک ایشان متورم گردید. حضرت عایشه رضی الله عنها فرمود: ای رسول گرامی! خداوند گناهان گذشته و آینده ات را معاف کرده است، پس چرا تا این حد خودتان را زحمت می دهید؟ حضرت رسول صلی الله علیه و سلم فرمودند: «أفلا أكون عبداً شكوراً»؛ آیا بنده شکرگزاری نباشم.

از این گفتار آن حضرت صلی الله علیه و سلم روشن می گردد که توجه و عنایت به نوافل به نوعی شکرگزاری از خدای عزوجل است، و حضرت رسول صلی الله علیه و سلم در این زمینه نیز پیشتاز امت بودند.

اهتمام و اعتماد اسلاف امت به نماز و نوافل

با نگاهی هر چند گذرا به سیره نامداران و صالحان تاریخ اسلام درمی یابیم که سعی و تلاش آنان نیز در راستای تقرب به خدای عزوجل به وسیله طاعات و عبادات نفلی در درجه بسیار بالایی قرار داشته است. آنان نیز به فرایض اکتفا نمی کردند و همواره روح و روان خویش را با شراب

☑ **اهتمام به نوافل در واقع فراتر از وظیفه و در جهت تقرب حاصل کردن به خداوند عزوجل می باشد، و نماد عشق و شیدایی به محبوب حقیقی است که به این شکل تجلی پیدا می کند.**

چه در میدان جنگ و چه در وضعیت عادی تلاوت بعد از نماز فجر را هرگز رها نکرده و همواره با وضو بود.^(۲۰)

شیخ وقت خود خواجه قطب الدین بختیار کاکلی قبل از وفات وصیت کرد که نماز جنازه مرا کسی بخواند که همواره عقیف بوده، سنت های قبل از نماز عصر هیچ گاه از او فوت نشده باشد و همواره در نماز جماعت تکبیر اولی را دریافتی باشد. هنگام نماز جنازه وقتی این وصیت خواجه قطب الدین اعلان شد، شاه بزرگوار و مشهور سلطان شمس الدین التمش نیز این اعلان را شنید، مقداری ساکت ماند تا شخص دیگری با این ویژگیها سعادت ادای نماز بر جنازه خواجه را حاصل کند، اما وقتی هیچ کس جلو نیامد، سلطان شمس الدین التمش ناچار جلو رفت و گفت: تمنای من آن بود که کسی از حال من آگاه نشود اما ظاهراً در برابر حکم خواجه چاره ای نیست. لذا جلو رفت و نماز جنازه را ادا کرد.^(۲۱)

نمونه هایی از عبادات نقلی

عبادات نقلی به آن دسته از عبادات گفته می شود که در حد فرایض و واجبات نیستند، اما در کتاب و سنت ثواب بی شماری برای آنها ذکر گردیده و به انجام آنها ترغیب و تشویق فراوانی شده است. مانند نمازهای نقلی، روزه های نقلی، صدقات نقلی و عبادات دیگری که جنبه فرضیت و وجوب ندارند.

در اینجا به عنوان نمونه به پاره ای از عبادات نقلی اشاره می شود:

۱- نماز تهجد/ نماز شب: نماز نافله ای که در پایان شب قبل از دمیدن سپیده صبح خوانده می شود و ترغیب و تشویق بی شماری درباره آن آمده است.

۲- سنت های غیر مؤکده: نمازهایی که قبل و یا بعد از نمازهای فرضی خوانده می شوند؛ مانند چهار رکعت سنت غیر مؤکده قبل از فرض عصر.

۳- تحية الوضوء: دو رکعت نمازی که پس از وضو گرفتن به عنوان تحية الوضوء خوانده می شود.

۴- تحية المسجد: پس از ورود به مسجد رکعتی نقلی به عنوان تحية المسجد خوانده می شود.

۵- نماز اشراق: نماز نقلی ای که اندکی پس از طلوع خورشید خوانده می شود و ثواب زیادی دارد.

۶- نماز چاشت: نماز نقلی ای که چند ساعت پس از طلوع آفتاب تا قبل از وقت ظهر خوانده می شود.

۷- نماز حاجت: نمازی که آدمی به منظور برآورده شدن حاجت و نیاز خود می خواند و با ادای دو رکعت یا بیشتر حاجت و نیاز خویش رانزد پروردگار مهربان و غفور مطرح کرده و برای برآورده شدن آن دعا می کند.

است که امام ابوحنیفه در نماز شب بار بار این آیه را تلاوت می کرد: «بَلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةِ أَهْمِي وَأَمْرِي»^(۲۲)، و می گریست و تا بامداد به دعا و نیایش مشغول بود.^(۲۳)

همچنین درباره امام ابوحنیفه در روایات موثق و مستند آمده است که حدود چهار سال نماز صبح را با وضوی نماز عشا ادامه می کرد و تمام شب را به تفکر و طاعت و عبادت می گذراند.

خدایوند عزوجل درباره صحابه و یاران آن حضرت صلی الله علیه و سلم فرموده است: «تَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»^(۲۴)؛ پهلوهایشان از بسترها جدا می شود (و به نیایش شبانه برمی خیزند و پروردگارشان را با بیم و امید می خوانند و از آنچه روزی شان کرده ایم انفاق و بخشش می کنند. پس هیچ کس نمی داند که از آنچه مایه روشنی چشمهاست چه چیزی برای آنان نهان داشته شده است که به ایاس [آنچه می کردند] یاداش یافتند).

همچنین ابن کثیر و ذهبی با اسناد صحیح روایت کرده اند که امام احمد بن حنبل، امام اهل سنت و جماعت، در شبانه روز سیصد رکعت نماز می خواند.^(۲۵) در مورد امام ابویوسف که قاضی القضاة دوران خود بود نیز چنین روایت شده است.

حضرت سعید بن مسیب در سكرات موت می فرمود: به خدا سوگند مدت چهار سال است که هنگام اذان مؤذن در مسجد رسول صلی الله علیه و سلم حاضر بوده ام.

حضرت جنید بغدادی را کسی پس از وفات در خواب دید و از ایشان پرسید: چه خبر ای ابوالقاسم؟ فرمود: «طاحت تلك العبارات و فنيت تلك الاشارات و ما نفعنا الا ركيعات ركعناها في جوف الليل»^(۲۶)؛ تمامی عبارات و گفتارها از بین رفتند، اشارات و کوششهای دقیق علمی نیز بر باد فنا شدند و به ما نفعی نرساند مگر همان نمازها و رکوع هایی که در دل شب به ادای آن توفیق یافتیم.

در احوال شیخ الاسلام ابن تیمیه آمده است که هر گاه در فهم مطلبی با مشکل مواجه می شد، به محله ای دور افتاده و مسجدی گمنام می رفت و در آنجا به نماز مشغول می گشت و در سجده های طولانی چنین دعا می کرد: «یا معلم ابراهیم علمنی.» و بر این امر شادمان بود که فقیر این دروازه است و این هنر را نسل اندر نسل به ارث برده است. گاه در دعا و مناجات خود این شعر را می خواند: انا المکدی انا المکدی و هكذا کان ابي و جدی [من سائل دروازه اویم/ پدر و جدم نیز چنین بوده اند].^(۲۷)

مجاهدان و بزرگمردان تاریخ اسلام نیز در احیای شب ها و ادای نوافل سخت کوشا بوده و با عالم قدسی انسی ویژه داشتند.

درباره تیبو سلطان آمده است که با وجود مشغولیت در جنگها و معرکه ها پس از بلوغ هیچ نمازی از ایشان قضا نشده بود و همواره

بودند، و این راه را راه وصول الی الله و طریق مستقیم رسیدن به حق و حقیقت می‌پنداشتند.

پس بر هر مؤمن و مسلمانی لازم است که در راستای عبادت پروردگار و اهتمام به نوافل قدمی راسخ و بلند داشته باشد تا زندگی او از نور و معنویت سرشار گردد.

☑ برای یک
مسلمان لازم
است که نماز را
مؤنس و معین
و مددگار
خویش ببیند؛
هر گاه برای او
مشکلی پیش
آمد، فکر و
پیشانی‌ای
لاحق گشت و
یا با مصیبتی و
امتحانی دچار
شد، فوراً دروازه
خداوند کریم را
بکوبد و تا وقتی
که به مرادش
نرسیده این
دروازه را رها
نکند.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- مفتی محمد شفیع عثمانی، تفسیر معارف القرآن، ج ۸، ص: ۷۷۲-۷۷۳، اداره المعارف کراچی.
- ۲- رواه مسلم و ابوداود و النسائی.
- ۳- اکمال الشیم، ابن عطاء الله اسکندری، ص: ۲۲۸، اداره اسلامیات لاهور.
- ۴- بخاری: ۱۱۸۵۲، باب التواضع؛ و مسند احمد و الطبرانی فی المعجم الاوسط.
- ۵- سیلابو الحسن علی ندوی، ارکان اربعه، ص: ۱۲۱-۱۲۳، مجلس نشریات اسلام کراچی.
- ۶- رواه مسلم فی الصلوة.
- ۷- ارکان اربعه، ص: ۱۱۲.
- ۸- رواه الترمذی و النسائی.
- ۹- ابن جوزی، المدهش، ۵۰۹۲.
- ۱۰- ارکان اربعه، ص: ۱۱۵.
- ۱۱- امام ابو حامد غزالی، المنقذ من الضلال، ص: ۱۶۳، رساله ایها الولد المحب، المكتبة العصرية، بیروت.
- ۱۲- ابن جوزی، مناقب امیر المؤمنین عمر بن خطاب، ص: ۱۹۷، دار مکتبة الهلال، قمر: ۴۶.
- ۱۳- شمس الدین ذهبی، سیر اعلام النبلا، ۵۳۵۶، دار الفکر.
- ۱۴- موفق مکی، مناقب الامام ابی حنیفه، ص: ۲۱۲، دار الکتب العربی.
- ۱۵- علامه جلال الدین سیوطی، تبیض الصحیفه، ص: ۱۰۵، اداره القرآن کراچی.
- ۱۶- ابن حجر هیمتی مکی، الخیرات الحسان، ص: ۸۴، ایچ ایم سعید کراچی.
- ۱۷- سجدہ: ۱۶.
- ۱۸- دکتر عایض بن عبدالله القرنی، و جاءت سکرۃ الموت بالحق، ص: ۱۲۳، دار ابن حزم.
- ۱۹- المنقذ من الضلال، ص: ۱۵۹.
- ۲۰- ابن قیم جوزی، مدارج السالکین: ۲۹۶/۱، ارکان اربعه، ص: ۱۱۶.
- ۲۱- واضح رشید ندوی، سلطان تپو شهید، ص: ۶۷، مجلس تحقیقات و نشریات لکنو.
- ۲۲- ابن الحسن عباسی، کتابون کی درسگاه، ص: ۹۳، مکتبه عمر فاروق.

۸- نماز استخاره: وقتی کسی می‌خواهد کار مهمی انجام دهد، یا از میان چند کار و یا چند گزینه در امر ازدواج یا هر امر خیر دیگر، آنچه را که به خیر و صلاحش است انتخاب کند، مستحب است که دو رکعت نماز به نیت استخاره خوانده و سپس دعای استخاره را بخواند و از خدای عز و جل بخواهد که او را در انتخاب درست و انجام هر چه بهتر کارش کمک و راهنمایی کند.

۹- نماز خسوف و کسوف: نمازی که به هنگام ماه گرفتگی و خورشید گرفتگی خوانده می‌شود.

۱۰- شش رکعت نماز نفل که پس از نماز مغرب خوانده می‌شود و دارای ثواب فراوانی است.

۱۱- روزه‌های نفلی: مانند روزه گرفتن روز عرفه، روزه گرفتن شش روز پس از رمضان در ماه شوال، روزه‌های روز دوشنبه و پنجشنبه، روزه‌های تاسوعا و عاشورا و یا دهم و یازدهم محرم، روزه سه روز میانی هر ماه و ...

۱۲- صدقات نافله: حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و سلم در این باره فرمودند: «ان فی المال حقاً سوی الزکاة» در مال علاوه از زکات فرضی، حقوق نفلی ای وجود دارد که ادای آن پسندیده است.

وظیفه دعوتگران و مصلحان

تاریخ امت اسلامی گواه است، آنان که در اندیشه صلاح و اصلاح امت بوده‌اند، خود شهسوار عرصه عبادت و بندگی بوده و قلب و جانشان همواره از آب گوارای سلسیل معرفت الهی سیراب می‌شده است. و کسی موفقیت و درخشندگی بیشتری داشته که از سهم افزون تری در محراب انابت و عبادت نصیب برده و راهرو جانفدای راه تقوا و پرهیزگاری بوده است.

بنابراین دعوتگران، علما و مصلحان امت که خواهان خدمت به جامعه اسلامی و امت اسلامی هستند باید همواره سیرت اسلاف امت و رادمردان مکتب اسلام را چراغ راه خویش قرار دهند و نباید کارهای دیگر دینی از قبیل درس و تدریس، دعوت و تبلیغ، تحقیق و پژوهش و یا اشتغال به امور عام المنفعه، از عنایت به عبادات و نوافل مانع آنان شود. بلکه زندگی اصحاب کرام رضی الله عنهم که ستارگان هدایت و اسوه‌های ایمان و اعتقاد بودند همواره پیش روی ما باشد؛ آنان اگر در میدان جهاد بودند، یا به امر دعوت و اصلاح و تعلیم و تعلم مشغول بودند، و یا اگر به کسب و کاری اشتغال داشتند، همواره عبادت گزارانی فروتن و زاهدانی شب زنده دار